UNIVERSITY OF HELSINKI

https://helda.helsinki.fi

Jäin viivan alle. Homoseksuaalisuuden sairausleima opetuksessa ja koulumuistoissa.

Lehtonen, Jukka

2021-12-01
SUOMEN QUEER-TUTKIMUKSEN SEURA
http://hdl.handle.net/10138/337173
Lehtonen, J 2021, 'Jäin viivan alle. Homoseksuaalisuuden sairausleima opetuksessa ja koulumuistoissa.', SQS : Suomen queer-tutkimuksen seuran lehti, Vuosikerta. 15, Nro 1-2, Sivut 70-79. https://doi.org/10.23980/sqs.112518

Downloaded from Helda, University of Helsinki institutional repository. https://helda.helsinki.fi
This is an electronic reprint of the original article.
This reprint may differ from the original in pagination and typographic detail.
Please cite the original version.

JÄIN VIIVAN ALLE

Homoseksuaalisuuden sairausleima opetuksessa ja koulumuistoissa

Jukka Lehtonen

SQS
1–2/2021

70

Pervopeili
Keskustelut

Jukka
Lehtonen

Vuonna 1980 olin 16-vuotias ja opiskelin Vantaalla Tikkurilan lukiossa. Liikunnanopettajani kirjoitti pitämällään terveystiedontunnilla liitutaululle listauksen, joka herätti minussa tunteita. Ensin hän kirjoitti sanan sukupuoliyhdyntä, sen alle petting, sitten masturbaatio. Näiden alle hän veti viivan. Sitten tuli seitsemän sanaa, joihin kuuluivat muistini mukaan ainakin homoseksualismi, pedofilia, ekshibitionismi, transvestismi, sadismi, masokismi. Jäin viivan alle.

Opettaja selitti sanojen merkityksen eikä kukaan puhunut, nauranut tai kysynyt mitään. Hän sanoi kolmen ensimmäisen olevan ok, mutta viivan alle jääneiden häiriöitä ja siten vältettäviä asioita. Itse jäljensin listauksen siistillä kirjoituksella terveystiedon vihkooni ja vihasin opettajaa. Salasin paitsi tunteeni ja ajatukseni myös viivan alle jääneet ”poikkeavuuteni”. Listaus aiheutti häpeää, mutta myös ärsytystä. Koin listauksen epäoikeudenmukaiseksi ja epäloogiseksi. En sen jälkeen enää viitannut terveystiedon tunnilla mutta luin kokeisiin niin hyvin, että sain todistukseen aineesta kympin.

40 vuotta sitten, vuonna 1981, suomalaisesta mielenterveysluokittelusta poistettiin homoseksuaalisuus häiriönä. Tämä juhlavuosi innosti minua tutkailemaan omia tutkimusaineistojani ja muistojani. Käsittelen tässä tekstissä mielenterveyshäiriöluokittelun kehittymistä, sen heijastumia varsinkin 1970- ja 1980-lukujen oppikirjoihin ja seksuaalivähemmistöihin kuuluvien koulumuistoihin opetuksestaan sekä sitä, millaisia jälkiä häiriöleimaamisesta ilmeni 1990- ja 2000-lukujen kouluopetuksessa.

Homoseksuaalisuuden muuttuva tautiluokitus

Suomalaisessa seksuaalikasvatuksessa on tapana listata ja määritellä käsitteitä ongelmallisesti. Tämä selittyy sillä, että YK:n Maailman terveysjärjestö on listannut heteroseksuaalisista sukupuoli- ja siveysnormeista eroavat teot ja taipumukset häiriöiksi ja poikkeavuuksiksi. Suomen oma tautiluokitus on kopioinut tätä. Niinpä suomalaiset oppikirjan kirjoittajat ja kustantajat sekä opettajat ottivat yhdeksi keskeiseksi totuudeksi seksuaalisuudesta sen, että poikkeavuudet on tärkeää listata, selittää ja todeta ongelmiksi.

Maailman terveysjärjestö luokitteli vuodesta 1965 lähtien koodilla 302 seksuaalisen poikkeavuuden, jonka alakohtina olivat homoseksuaalisuus, transvestisuus, fetisismi, masokismi, sadismi, pedofilia, voyerismi ja ekshibitionismi. Jo aiemmissa maailmansodan jälkeisissä luokitteluissaan se oli määritellyt homoseksuaalisuuden mielenterveyden häiriöksi, mutta kyseinen luokittelu oli voimassa, kun Suomessa käytiin yhteiskunnallista keskustelua homoseksuaalisuudesta ja dekriminalisoitiin samaa sukupuolta olevien välinen seksi vuonna 1971. Pian tämän jälkeen vuonna

1974 Yhdysvaltain psykiatriyhdistys poisti homoseksuaalisuuden omasta häiriöluokituksestaan, mutta kompromissina säilytti aina vuoteen 1987 luokittelussaan itseä häiritsevän homoseksuaalisuuden. Maailman terveysjärjestö säilytti homoseksuaalisuuden vielä vuoden 1977 luokituksessaan. Vuonna 1990 se totesi, ettei homoseksuaalisuus ole mielenterveyden häiriö. Poistaessaan luokituksestaan homoseksuaalisuuden se kuitenkin kopioi Yhdysvaltain psykiatriyhdistyksen luokittelun itseä häiritsevästä seksuaalisesta suuntautumisesta. Uusi luokittelu otettiin maailmanlaajuisesti käyttöön vähitellen, Suomessa vuonna 1996.

Suomalaisessa sairausluokituksessa homoseksuaalisuus säilyi mielenterveyden häiriönä vuoteen 1981 asti. Muutoksen jälkeen itseä häiritsevä homoseksuaalisuus ja vuodesta 1994 lähtien itseä häiritsevä seksuaalinen suuntautuminen oli mukana suomalaisessa luokittelussa sekä monet muut ”poikkeavuudet” kuten transvestismi. 2010-luvulla voimassa olevassa *Psykiatrian luokituskäsikirjassa* luokituksessa F66.1 määritellään itseä häiritsevä seksuaalinen suuntautuminen näin: ”Sukupuolinen identiteetti tai mieltymys (heteroseksuaalinen, homoseksuaalinen, biseksuaalinen tai murrosikää edeltävä) ei ole epävarma, mutta yksilö toivoisi sen olevan erilainen siihen liittyvän psyykkisen tai käyttäytymisen häiriön takia, ja hän saattaa hakeutua hoitoon muuttaakseen sitä” (Komulainen, Lehtonen, ja Mäkelä 2012, 261). Suomessa ”eheytyshoidoiksi” kutsuttuja vahingollisia toimenpiteitä, joilla seksuaalinen suuntautuminen tai sukupuoli-identiteetti pyritään muuttamaan, ei ole vielä kielletty.

Vuonna 2011 Terveyden ja hyvinvoinnin laitos poisti suomalaisesta luokittelusta transvestisuuden, fetisismin, sadismin ja masokismin. Suomalainen asiantuntijajoukko kirjelmöi sairausluokituksen muutostarpeista vuonna 2010 Terveyden ja hyvinvoinnin laitokselle ja itsekin olin yksi kirjelmän allekirjoittajista. Kirjelmässä esitettiin myös useiden sukupuolikokemukseen ja transsukupuolisuuteen liittyvien luokittelujen korjaamista ja siirtämistä toiseen kohtaan eri nimikkeen alle. Tätä ei tuolloin tapahtunut. Maailman terveysjärjestö päätti poistaa transsukupuolisuuden häiriöluokituksestaan vuonna 2019. Uuden luokituksen pitäisi astua voimaan vuoden 2022 alussa. Suomen mielenterveyden häiriöluokittelu on siis edelleen ongelmallinen jatkaessaan seksuaali- ja sukupuolivähemmistöihin kuuluvien ihmisten häiriöleimaamisen historiaa, vaikka vuosien aikana muutoksia parempaan suuntaan on tapahtunut.

Häiriöajattelu oppikirjoissa

Työskentelin 1990-luvun alussa Setan koulutussihteerinä ja samaan aikaan tein pro gradu -tutkielmaa aiheesta seksuaalivähemmistöt koulussa. Tein vuonna 1992 kyselyn seksuaali- ja sukupuolivähemmistöjen koulukokemuksista ja analysoin oppikirjoja aihepiiristä (Lehtonen 1995). Hyödynnän seuraavassa näitä aineistoja. Oppikirja-aineiston oli koonnut Teppo Heikkinen, ja yhdessä Olli Stålströmin kanssa he kirjoittivat oppikirja-analyysistaan julkaisuja (Heikkinen 1991; Heikkinen ja Stålström 1991). Aineistossa oli mukana suurin osa kouluhallituksen hyväksymistä peruskoulun ja lukion oppikirjoista vuosilta 1970–1990. Kirjoista 32:sta löytyi suora tai epäsuora maininta homoseksuaalisuudesta.

Homoseksuaalisuuden syyteoriat oli oppikirjoissa suosittu aihe: ”Homoseksualismin katsotaan johtuvan perinnöllisistä taipumuksista, ympäristön vaikutuksesta, ja sukupuolihormonin tuotannon häiriöistä. Syitä ei tarkoin tunneta, mutta oletetaan, että häiriintyneet suhteet lasten ja vanhempien välillä voivat ajaa henkilön homoseksuaaliseen käyttäytymiseen” (Jääskeläinen ja Koskinen 1980). Homo- ja biseksuaalisuuden katsottiin kirjoissa olevan synnynnäistä tai varhaislapsuuden tietyn kehitysprosessin tulos siten, että geenit, hormonit tai tietynlainen isä/äiti -suhde tekee ihmisestä homo- tai biseksuaalisen silloin, kun kaikki ei mene normaalin

kehityksen mukaisesti. Tyypillinen keskustelutapa syyteorioiden lisäksi oli ohimenevyysteoria. Mainitessaan nuorten tunteista samaa sukupuolta olevia kohtaan kirjat toivat esiin niiden todennäköisen ohimenevyyden: ”heteroseksuaalinen ihminen saattaa tilapäisesti mm. murrosiässä tuntea kiintymystä omaan sukupuoleen, tilanteen silti johtamatta pysyvään homoseksualismiin” (Holopainen ja Sastamala 1990, 113).

Homoseksuaalisuus sijoitettiin oppikirjoissa esimerkiksi otsikoiden ”Sukupuolinen poikkeavuus”, ”Sukupuolielämän vaikeuksia ja häiriöitä” ja ”Erilaisuuden ongelma” alle. Otsikkojen ja tekstien sanavalinnat ja kysymyksen asettelut olivat usein leimaavia ja syrjiviä. Homoseksuaalisuutta ei kuvattu ihmissuhteena, vaan puhuttiin ”sukupuolivietistä”, ”taipumuksesta”, ”harjoittamisesta” ja ”perversiosta”. Heteroseksuaalisia suhteita ei puolestaan erikseen nimetty heteroseksuaalisiksi suhteiksi, vaan ne käsiteltiin itsestään selvyyksinä. Otsikot ”Rakkaus”, ”Seksuaalisuus ja seurustelu” sekä ”Erilaisia ihmissuhteita” pitivät sisällään vain heteroseurustelun sekä heteroavo- ja avioliiton. Lähes kaikissa kirjoissa homoseksuaalisuuteen liitettiin kielteisiä termejä kuten ”poikkeava”, ”epänormaali”, ”häiriintynyt” ja ”vaikeus”. Heterosuhteista käytettiin termejä ”rakkaus”, ”kiintymys”, ”normaali” ja ”tavallinen”. Tyypillistä oli myös puhuminen ”homoseksualisteista”, ”homoseksuelleista” ja ”homoseksualismista”.

Nämä oppikirjojen tavat keskustella homoseksuaalisuudesta on ymmärrettävissä, kun tunnistaa sen merkittävän voiman, mikä psykiatrisella ja lääketieteellisellä keskustelutavalla on Suomessa ollut. Samalla kun poikkeavuudet on määritelty ongelmallisiksi, heteroseksuaalisuus ja oikeanlainen sukupuoli on määritelty normaaliksi, hyväksi, tavoiteltavaksi, kypsäksi ja terveeksi. Lappalaisen ja Nurmen (1977) kansalaistaidon kirjassa tämä tulee selkeästi esiin, kun puhutaan homoseksuaalisuudesta: ”Eräillä ihmisillä voimakas vietti saattaa johtaa muista poikkeavaan käyttäytymiseen. Näiden tapausten vuoksi yhteiskunta on laatinut sääntöjä, joiden tarkoituksena on ohjata sukupuolinen käyttäytyminen yleisesti hyväksyttyihin muotoihin.” Edellisen tekstin kanssa samalla sivulla on kuva hääparista ja sen kuvatekstinä seuraavaa: ”Yhteiskunnan kannalta katsoen sukupuolivietti on rakentava voima, joka saattaa perustamaan perheitä ja synnyttämään uusia kansalaisia.” *Terveystiedon perusteet* -kirja vuodelta 1978 tietää (Korhonen, Salmimies, ja Santala 1978, 65): ”Aikaisemmin on puhuttu ihmissuhteista ja miehen ja naisen välisestä seurustelusta. Kiinteä seurustelu voi johtaa pysyvään yhdessäoloon, avioliittoon ja kodin perustamiseen. Tällaiseen kypsään suhteeseen liittyy sukupuolinen kanssakäyminen, jonka huippuna pidetään yhdyntää.”

1980-luvulla uutena piirteenä oppikirjojen ja opetuksen sisältöihin ilmaantui uusi tekijä: AIDS. Kondomi- ja turvaseksivalitus toi mukanaan seksikeskeisemmän näkökulman koulujenkin seksuaalikasvatukseen. Kouluissa jaettiin etenkin 1980-luvun lopussa ja 1990-luvun alussa eri järjestöjen valituslehtisiä aiheesta ja aihe ilmestyi oppikirjoihinkin (Nummelin 1997). Koska AIDS alussa leimattiin homotaudiksi, ei oppikirjoissakaan olla vältytty täysin seksuaalivähemmistöihin kuulumisen leimaamista riskiksi. Esimerkiksi vuoden 1987 lukion terveystiedon kirja kertoo: ”Riskiryhmiä ovat homoseksuaalit, biseksuaalit ja runsaasti irrallisia seksisuhteita harrastavat henkilöt sekä huumeruiskeita käyttävät” (Korhonen, Eloranta, ja Santala 1987, 38).

1990-luvun alussa tuli lama ja samaan aikaan kunnat saivat huomattavasti aiempaa itsenäisemmin päättää koulujen opetussisällöistä (Lehtonen 2003). Kun vuodesta 1994 lähtien monissa kunnissa luovuttiin terveystiedon opetuksesta rahapulassa, monilta katosivat seksuaalikasvatuksen tunnit. Tämä vähensi häiriömielikuvia homoseksuaalisuudesta opetussisällöistä, mutta samalla se vaikeutti asiallisen tiedon välittämistä vähemmistöistä. 2000-luvun alussa terveyskasvatus tuli uudestaan pakolliseksi ja samalla myös seksuaalikasvatuksesta tuli systemaattisemmin kehitettävä aihealue.

Nykyään terveystiedon oppikirjoissa käsitellään tyypillisesti seksuaali- ja sukupuolivähemmistöjä (Lehtonen 2016). Lisäksi muissa oppiaineissa aihe saattaa olla esillä. Ongelmana on se, että aihetta käsitellään tyypillisesti marginaalisesti omassa luvussaan ”vähemmistöt” tai ”moninaisuus” tyyppisten otsikointien alla, ja muissa seksuaalikasvatuksen luvuissa käsitellään eri aihepiirejä pääosin heteronäkökulmasta. Esimerkiksi miesten välisestä ja naisten välisestä seksistä ja parisuhteista ei kerrota tietoja, jotka auttaisivat sateenkaarinuoria välttämään seksitauteja tai parisuhdeongelmia. Hetero-, sukupuoli- ja cisnormatiivinen lähtökohta tuottaa nuorille edelleen kapean kuvan seksuaalisuudesta, minkä lisäksi se on seksuaali- ja sukupuolivähemmistöjenkin osalta on varsin valkoinen, vammaton ja keskiluokkaisen hyvinvoiva. Kouluopetuksessa homoseksuaalisuudesta saadaan tyypillisesti tietoa osana terveyskasvatusta, joka jatkaa sairausleiman historiaa liittäen aiheen osaksi keskustelua terveydestä ja siten myös sairaudesta.

”Nuoruusajan kehityshäiriö” – koulumuistot 1990-lukua edeltävältä ajalta

Kyselyssäni seksuaali- ja sukupuolivähemmistöille vuonna 1992 vastaajat kokivat oppikirjojen olleen homo-ja biseksuaalisuuden kannalta sisällöltään useammin kielteisiä kuin myönteisiä (Lehtonen 1995). Tosin useimmat eivät olleet muistinsa mukaan saaneet oppikirjoista mitään tietoa aiheesta. Nuoret olivat saaneet koulussa selvästi useammin tietoa vähemmistöistä kuin vanhemmat vastaajat. Tosin sekä myönteiseksi että kielteiseksi koettu tieto oli lisääntynyt. Lainsäädäntö kehotuskielto- ja korkeampine suojaikärajapykälineen muistutti samaan aikaan vaarasta, mikä homoseksuaalisuuteen liittyi etenkin nuorten osalta (vuosina 1971–1999). Sairaus- ja häiriöleima vakiintui kouluopetukseen vasta 1970-luvulla; sitä edeltävät sukupolvet olivat välttyneet siltä lähinnä siksi, että koko aiheesta oli vaiettu. Vanhimmat vastaajat toivat esiin, ettei aihetta käsitelty lainkaan: ”40–50-luvulla oli asia vielä niin ”maan alla”, ettei siitä juuri puhuttu”. Näyttääkin siltä, että kun kehotuskielto tuli voimaan rikoslain muuttuessa sallivammaksi, sairausleimakeskustelu yleistyi ja koulut pitivät osaltaan huolta siitä, että seksuaalivähemmistöihin suhtauduttiin jatkossakin kielteisesti. Homoseksuaalisuudesta tuli jotain, jota kannatti ja piti välttää sen häiriöluonteen, epäkypsyyden ja sairausleiman takia.

Vanhimmat miesvastaajat kertoivat, että heillä oli seksiä toisten poikien kanssa kouluaikana: ”Kouluaineistossa, koulussa, meikäläisyyttä ei ollut olemassa, mutta luokassa ja tuntien jälkeen kyllä tapahtui kaikenlaista vipinää. Eikä sitä olisi kai ymmärrettykään opiskeltavaksi asiaksi, ei silloin ollut aikaa teorialle, vaan rakasteltiin niin paljon kuin sielu sieti!”. Seksikokemuksia ei kategorisoitu homoseksuaalisiksi: ”Olisi epätarkkaa sanoa, että keskustelimme 60-luvun alussa seksuaalivähemmistöistä. Lähipiirini porukka puhui kyllä avoimesti seksistä, runkkaamisesta ja siitä kuka pitää kenestä. Tuntuu, että homon tai seksuaalivähemmistön kategoria ei ollut juurtunut yleiseen kielenkäyttöön, vaikka nämä termit toki tunnettiin. Kukaan meistä ei osannut samastua mainittuihin kategorioihin”. Tietous homoseksuaalisuudesta ongelmana lisääntyi vähitellen ja silloin sitä opittiin myös välttämään.

Kyselyni naisvastaajat olivat nuorempia, eikä heistä kukaan kertonut seksistä toisten tyttöjen kanssa kouluaikana. Lesbous ja naisten biseksuaalisuus tunnuttiin sivuutettavan opetuksessa miesten homo- ja biseksuaalisuutta useammin. Tai oppikirjojen sukupuolineutraali homoseksuaalisuuskuvaus muuttui mieskeskeiseksi näkökulmaltaan, kun siitä keskusteltiin koululuokassa. Osa naisvastaajista ei kokenut itseään lesboksi vielä kouluaikana, eikä oppikirjojen määrittelyt olleet niin vahvoina mielessä: ”Ilmeisesti jossain (psykologia) oli pieniä sivumerkintöjä sarjassa ”poikkeavuudet”, mutta en muista paljonkaan. Silloin en ollut itse tiedostanut lesbouttani”. Moni kuitenkin muisti oppikirjojen häiriö- ja sairausajattelun: ”Se on sairautta,

jonka syitä ei tunneta tarkoin". Jos opetuksessa asiaa ei käsitelty, se saattoi jäädä mieleen oppikirjasta: "emme käsitelleet aiheita millään tavalla ja kirjassa luki, että lesbous on ohimenevä vaihe murrosiässä". Eräs vastaaja taas kertoi, että opettaja oli toistanut kirjan viestin: "Homoseksuaalit henkisesti ja emotionaalisesti häiriintyneitä".

Nuorempien miesvastaajien kokemukset ja muistot olivat samansuuntaisia. Monet heistä kritisoivat oppimateriaalien sisältöjen lyhyyttä, teknisyyttä ja sitä, ettei asioita käsitelty opetuksessa: "Terveyskasvatuksen kirjassa mainittiin kuriositeettina homot, sadistit, masokistit, tirkistelijät kappaleessa seksuaalitoiminnan häiriöt. Psykologian kirjassa kaksi riviä!!"; "Lukion psykologian oppikirjassa, muistaakseni "seksuaaliset poikkeavuudet" -otsikon alla oli kuiva määritelmä käsitteistä homoseksuaali, transvestiitti jne. Oppitunneilla aiheesta ei puhuttu lainkaan!". Ohimenevyys ja äitisuhteen ongelmat olivat vastauksissa myös esillä, kuten myös vääränlaiseksi koettu asiayhteys ja vähemmistöihin liitetty yleinen surkuteltavuus: "Pohdittiin syitä homoseksuaalisuuteen ja todettiin mm. suhde äitiin ehkä merkitseväksi ja pohdittiin hormonitasapainoa"; "Oppikirja muisti homoja, pedofiilejä, eläimiin sekaantujia ym. puolen sivun verran yhdessä ryppäässä nimikkeen "seksuaaliset poikkeavuudet" alla, ikään kuin pahoittelevaan sävyyn, että oppilaiden nyt täytyy tällaisten ihmistenkin olemassaolosta tietää". Vastaukset huokuvat huutomerkkeineen ja ilmaisuineen sitä pettymystä, mitä epäasiallinen opetus vastaajissa oli aiheuttanut. Saatu opetus oli vaikuttanut nuorten elämään eri tavoin. Eräs vastaaja oli pohtinut omaa olemustaan: "Terveysopin kirjassa oli jotain sellaista kuin että homoilla (en muista mikä sana) on "naiselliset lanteet ja heikko parrankasvu". Kurjaa siis katsella omia lanteitaan peilistä, kun koko ajan pelkäsin olevani tai tulevani meikäläiseksi".

Opettajat olivat tehostaneet homoseksuaalisuusopetusta omilla näkökannoillaan: "Terveysopin nuori miesopettaja suhtautui asiaan hieman naureskellen: "homot on vanhoja miehiä, jotka voi houkutella antamalla karkkeja ja niitä tulee varoa jne."; "Homous on sairaus ja niiden kanssa ei saisi olla tekemisissä! totesi ala-asteen opettaja noin 1983". Suhtautumistavaksi pelon ja varomisen lisäksi tarjottiin sääliä: "Uskonnon opettajan lausunnon mukaan "he ovat erittäin onnettomia ihmisiä". Oppikirjojen ja opetuksen kielteiset käsitykset homoseksuaalisuudesta saattoivat levitä myös oppilaiden väliseen keskusteluun: "Samasta syystä uskoakseni kuin tytöt suhtautui kielteisesti lesboihin, pojat välituntikeskusteluissaan leimasi homot yliseksuaalisiksi ja avuttomien hyväksikäyttäjiksi. Pelkästään sana homo ääneen lausuttuna saattoi aiheuttaa AIDS:ia. Hyvin harvat pojat sietivät lesbojakaan, niitä olisi pitänyt opettaa". Opettajat olivat korostaneet opetuksessaan hetero-oletusta: "Terveyskasvatuksen opettaja varoitteli AIDS:in koskevan myös teitä kaikkia heteroita (!) mutta homoseksuellien (!!) miesten olevan edelleen se suurin riskiryhmä AIDS:in levittäjinä".

Kyselyn perusteella mielikuva opetuksesta ja oppikirjoista muodostui kovin ongelmalliseksi. Yksittäiset vastaajat toivat myös hyviä kokemuksia esiin: "Psykologian opettajamme katsoi aiheelliseksi hiukan selvittää homoutta enemmänkin elämäntapana kuin nimenomaan seksuaalisena suuntauksena. Muistutti ryhmäänsä myös siitä, ettei homot ole sairaita tai rikollisia, häneltä kuulin ensi kerran suojaikärajan erosta heteroihin".

Siihen mennessä kun Maailman terveysjärjestö vuonna 1990 muutti sairausluokitustaan niin, ettei homoseksuaalisuus ollut enää häiriö, suomalaisissa kouluissa oli ehditty opettaa kaksi vuosikymmentä sen olevan sairaus ja epäonnistuminen. Suomen oman sairausluokituksen muutos 1980-luvun alussa ei ollut poistanut varoittelua, leimaamista ja sääliä oppikirjoista ja opetuksesta. Vuosikymmenen loppupuolella AIDS pikemminkin lisäsi homoseksuaalisuuden näkemistä riskinä elämälle. Lähes kaikki vuosien 1950–1980 välillä syntyneet suomalaiset oppivat koulussa, että homoseksuaalisuus on sairaus ja mahdollisuuksien mukaan välteltävä asia, mikäli he ylipäänsä saivat asiasta tietoa.

Jälkiä sairausleimasta? Koulumuistot viime vuosikymmeniltä

Olen kerännyt seksuaali- ja sukupuolivähemmistöihin kuuluvilta tutkimusaineistoja myös 1990-luvun puolivälin jälkeen. Nostan aineistoista seuraavaksi esiin sairausleiman kannalta kiinnostavia näkökulmia. Sairaus- ja häiriöleima ei poistunut opetuksesta totaalisesti 1990-luvulle tultaessa tai 2000-luvulle siirryttäessä, mutta ajattelen sen merkityksen vähentyneen ja kriittisyyden sitä kohtaan lisääntyneen sekä opettajien että oppilaiden keskuudessa. Vaikka suoranainen häiriöksi leimaamisen perinne jäi opetuksessa vähemmälle, sen vivahteita näkyy edelleen opetuksessa 1) puhuttaessa syy- ja ohimenevyysteorioista, 2) normista eroavien ”seksuaalisuuksien” luokitteluna ja pedofiliaan linkittämisenä ja 3) heteronormatiivisena syyllistämisenä keskusteltaessa pandemioista.

Väitöskirjassani ei-heteroseksuaalisten nuorten kokemuksista tuli monin tavoin esiin 1990-luvulla vallinnut kouluopetuksen heteronormatiivisuus (Lehtonen 2003). Haastattelin 30 ei-heteroseksuaalista nuorta vuosina 1996 ja 1997. Seksuaalisen suuntautumisen syyt eivät painottuneet haastatteluissa toisin kuin aiempien vuosikymmenien kokemuksissa. Syypohdintoja oli joko vähennetty kirjoista tai sitten ne eivät olleet jääneet nuorten mieleen. Eräs nuori mainitsi poikkeuksellisesti oppikirjassa käsitellyn raskausajan hormonitoimintaa homoseksuaalisuutta selittävänä tekijänä. Ohimenevyysteoriatkin olivat 1990-luvun kokemuksissa aiempaa harvinaisempia. Nuori kertoi ala-asteen opetuksessa käytetystä tekstistä, jossa kerrottiin pojasta, joka oli ihastunut toiseen poikaan. Opettaja oli hänen muistelemana rauhoitellut opiskelijoita sanomalla, ”että älkää pelästykö, että kaikilla on näitä tunteita nuoruusiässä”. Vaikka opetuksessa sairausleima ei enää vahvasti ollutkaan mukana, se saattoi näkyä kouluterveydenhuollossa tai koulupsykologian palveluissa, joissa nuoret oli oletettu heteroiksi ja joissa nuoren seksuaalisuuteen liittyen oli ”syyllistetty äiti”.

Setan ja Nuorisotutkimusverkoston teki kyselyn sateenkaarinuorille vuonna 2013 (Alanko 2013). Olin mukana suunnittelemassa kyselyä ja hyödynsin aineistoa omassa tutkimuksessani (Lehtonen 2016). Nuorten koulukokemuksia koskevissa avovastauksissa häiriöleimat ja syy- ja ohimenevyysteoriat eivät juurikaan nousseet esiin. Ne eivät kuitenkaan olleet jääneet täysin historiaan. Tämä selvisi Teppo Heikkisen (2011) tekemästä oppikirjaselvityksestä vuodelta 2011. Sen mukaan vuoden 2005 jälkeen julkaistuissa terveystiedon oppikirjoissa homoseksuaaliset ohimenevät tunteet ja syiden pohdinta homoseksuaalisuudelle olivat edelleen mukana. Osa nuorisokyselyyn vastanneista oli siis saattanut kohdata aiheet oppikirjoissaan, vaikkeivat niistä vastauksissaan kertoneetkaan. Tein vuosina 2013–2015 etnografista tutkimusta Setan nuorten toiminnasta ja osana tutkimushanketta analysoin myös Setan koulutustoimintaa ja havainnoin siihen liittyviä koulutustilaisuuksia (Francis, Kjaran, ja Lehtonen 2020; Lehtonen 2017). Koska olin itse toiminut Setan koulutussihteerinä 1990-luvun alussa, minua kiinnosti myös, miten toiminta oli sittemmin kehittynyt. Muistan, että 1990-luvun alussa pidettiin selvänä, ettei homoseksuaalisuus ole sairaus, mutta teema nousi esiin koulutustoiminnassa siten, että sairausleimaa kritisoitiin. 2010-luvulla sairausleima ei enää ollut koulutuksissa esillä keskeisenä teemana, jos lainkaan. Edes sen kritiikki ei noussut esiin. Sairausluokittelu oli koulutustilaisuuksissa esillä vaihtelevasti mutta suppeasti. Tuolloin se liittyi lähinnä transteemoihin. Niiden edelleen ongelmallista häiriöluokittelua kritisoitiin.

Seksuaalisuuksien luettelointi näkyi 1980-luvun jälkeenkin opetuksessa. 1990-luvulla haastattelemani nuori kertoi perhekasvatuksen tunnista, jossa opettaja oli jakanut opetusmateriaaliksi monisteita “Seksuaalisuuden monista kasvoista”. Niissä oli käsitelty homoseksuaalisuutta sodomian (seksi eläinten kanssa) ja prostituution yhteydessä. Samassa aineistossa ei ollut mainintaa heteroseksuaalisuudesta. Vuonna 1996 ylioppilaskir-

joituksissa suomen kielen kokeessa oli seksuaalivähemmistöjä käsittelevä aihe. Sosiologian opiskelijoiden kanssa kirjoitimme niiden analyysista kirjan (Lehtonen 2000). Heidi Leino (2000) analysoi ylioppilasaineita kirjassamme siitä näkökulmasta, mistä ryhmistä ja millä termeillä aineissa puhuttiin seksuaalivähemmistöistä. Pääosassa olivat homot, lesbot ja hieman harvemmin biseksuaalit. Myös sukupuolivähemmistöt (lähinnä ”transseksuaalit”, ”transvestiitit”) nähtiin osaksi seksuaalivähemmistöjä toisinaan. Lisäksi joissain aineissa mainittiin myös pedofiilit, sadistit, masokistit, eläinseksi ja yleensä ”perverssit” ja ”poikkeavat”. Eli tämä 1970-luvulla kouluopetukseen omaksuttu häiriöluokittelu heijastui edelleen joidenkin ylioppilaiden ajatuksissa seksuaalivähemmistöistä 1990-luvulla. Setan kouluvierailut sisältävät usein hlbti-kirjainten selittämisen yleisölle ja käsitemäärittely korostuu muutenkin koulutustoiminnassa. Ajattelen tämän identiteettikeskeisen listauksen muistuttavan 1970- ja 80-luvuille tyypillistä seksuaalihäiriöiden listausta (Lehtonen 2017). Nyt vain ennen mielenterveyshäiriöisiksi leimatut ihmiset ovat terveitä ja luonnollisia, ja heillä on mahdollisuus itse määritellä identiteettinsä.

2000-luvun alussa johdin tutkimushanketta seksuaali- ja sukupuolivähemmistöjen kokemuksista työelämässä. Sen yhteydessä tehtiin kysely vähemmistöille sekä analysoitiin eri työntekijäryhmien tilannetta haastattelututkimuksin. Yhtenä työntekijäryhmänä olivat opettajat (Lehtonen 2004). Heidän osaltaan sairaus- tai häiriöleiman jäljet näkyivät joidenkin vastaajien peloissa ja käsityksissä siinä, että lesbo-, homo- tai biopettajia pidettiin potentiaalisena turvallisuusriskinä (lasten seksuaalinen hyväksikäyttö) sekä siinä, että seksuaalisuudestaan avoimet opettajat koettiin vääränlaiseksi malleiksi kasvaville lapsille ja nuorille. Opettajan heteroseksuaalisuutta harvat pitävät salattavana asiana, mutta vähemmistöopettajien tulisi pitää homoseksuaalisuutensa salassa, sillä se nähtiin yksityisasiana eikä kouluun kuuluvana. Tätä ajattelua tuki myös vuoteen 1999 voimassa olleet kehotuskielto- ja korkeampien suojaikärajojen pykälät. Vielä vuonna 2010 tehdyssä *Opettaja*-lehden kyselyssä enemmistö opettajista piti homoseksuaalisuuden salaamista koulussa toivottavana seksuaalivähemmistöihin kuuluville opettajille (Lehtonen 2012). Tämän näen osin seurauksena vahvasta aiemmasta häiriöleimaperinteestä.

Koulujen seksuaalikasvatusta kritisoitiin kaikissa tutkimusaineistoissani sen heteronormatiivisuudesta: ”Opettaja käyttää esimerkkinä aina avioliitossa tai suhteessa olevaa heteroparia, biologiassa ja terveystiedossa sukupuolia on vain mies ja nainen. Ehkäisystä puhuttaessa ei sanallakaan mainita menettelystä naisten tai miesten välisessä rakastelussa” (nuorisokyselyn vastaaja 2013). Miesten välistä seksiä ja hiv-tartuntariskejä käsittelevässä tutkimushankkeessa Kari Huotarin ja Olli Stålströmin kanssa keräsimme tutkimusaineistoja miehiltä vuonna 1997 (Huotari ja Lehtonen 2007). Nuoremmilla tutkimukseen osallistuneista miehistä oli koulujen seksikasvatuksesta vanhempia miehiä myönteisempiä kokemuksia. Heille hiv oli ”aina ollut olemassa”, ainakin niin kauan kuin he ovat olleet seksuaalisesti aktiivisia. Kun turvaseksikasvatuksessa siirryttiin ”riskiryhmän” käsitteestä ”riskikäyttäytymisen” korostamiseen, tuli kuva homo- ja biseksuaalisuudesta vähemmän stigmatisoiduksi. Eräs nuori kertoi: ”Olen aina ollut valistunut turvaseksistä, kiitos kouluihin suunnattujen infokampanjoiden ja kirjastosta saatavan materiaalin.” Tietouden levittämistä miesten välisestä seksistä auttoi se, että kouluissa jaettiin 1990-luvulla paljon järjestöjen tuottamaa aineistoa eikä oppikirjojen terveyskasvatusosuudet olleet niin keskeisessä roolissa kuten aiemmin tai nykyään. Seksuaalivähemmistökeskeisempi turvaseksivalistus jäi paitsioon 2000-luvun alussa ehkä homouden aids-leimaamisen pelossa tai siksi, että peräaukkoyhdynnästä kirjoittaminen oppikirjaan tuntui vaikealta. Terveystiedon opetuksen tultua uudestaan pakolliseksi ei hiv-ilmiötäkään enää linkitetty puheeseen homoseksuaalisuudesta. Aids-kriisin yhteydessä ja toimiessani itse koulutussihteerinä seksin monimuotoisuus ja hiv-tartuntariskien ehkäisy olivat keskeisiä aiheita, sillä kouluilla ei ollut valmiuksia käsitellä näitä teemoja

sateenkaari-ihmisten kannalta. Sama ongelma vaivaa opetusta edelleen. 2010-luvulla seksi on vaiettu teema myös Setan koulutuksissa.

Syksyllä 2020 tein kyselyn (N=325) hlbti-ihmisille koronakriisin vaikutuksista (ks. Lehtonen 2020; 2021). Vastaajista viidesosa pelkäsi kielteisten seksuaali- ja sukupuolivähemmistöasenteiden lisääntyvän koronakriisissä. Hieman useampi pelkäsi sitä voitavan käyttää poliittisena aseena Suomessa. Ulkomailla tällaisten reaktioiden uskottiin olevan todennäköisempiä: 35 prosenttia pelkäsi asenteiden muuttuvan kielteisemmiksi vähemmistöjä kohtaan ja 43 prosenttia uskoi koronakriisistä syyllistettävän vähemmistöjä. Ulkomailla olikin esimerkkejä tällaisesta syyllistämisestä ja siitä oli mahdollista lukea mediasta Suomessakin (Lehtonen 2020). Ikäviä hiv- ja aidsmuistoja tai ajatuksia oli kuitenkin herännyt kyselyyn vastanneista vain pienelle osalle (N=15). Selkeä enemmistö ei nähnyt koronatilanteessa yhtymäkohtia aids-kriisin sairausleimaamiseen.

Mieskeskeinen häiriöleima ja kysymys vastuusta

Sairausleiman historia suomalaisissa oppilaitoksissa ei ole ollut tasapuolista eri vähemmistöryhmien tai sukupuolten kannalta. Vaikka transvestisuus ja monet sukupuolen moninaisuuden aspektit olivat – ja osa edelleen on – mielenterveysongelmaluokitteluissa, oppikirjoissa ja opetuksessa ei niin tyypillisesti käsitelty niitä häiriöinä tai sairauksina toisin kuin homoseksuaalisuutta. Sukupuolen moninaisuuteen liittyvistä asioista opetuksessa pääasiassa vaiettiin tai korkeintaan jokin niihin liittyvä käsite selitettiin, ehkä ongelmallisella tavalla, mutta syyteoriat eivätkä ohimenevyysajattelu nousseet keskustelun sisällöiksi kuten homouden kohdalla. Häiriöleimaaminen oli monin osin varsin mieskeskeistä. Aids-kriisissäkin ”homoseksuellit” olivat se ongelmallisin ryhmä, ja miehiin keskittyminen korostui. Joskus on ollut ehkä parempi kuulla aiheesta jotain, edes kielteistä, kuin tulla totaalisesti sivuutetuksi ja ohitetuksi. Sairausleimaamisella on ollut paljon kielteisiä vaikutuksia nuorten elämään kouluaikana ja myöhemmin. Se on vaikuttanut yhtälailla sateenkaarinuorten kokemuksiin itsestään että muiden nuorten käsityksiin vähemmistöistä ja siitä, millainen ihmisen kuuluisi olla.

Mielestäni valtio, eduskunta, ministeriöt ja viranomaiset, jotka ovat olleet vastuussa syrjivistä laeista, häiriöluokitteluista ja niihin liittyvästä tiedotuksesta, opetuksen ja opetusmateriaalin kehittämisestä ja valvonnasta, eivät ole riittävästi käsitelleet omien toimiensa merkityksiä. Sama koskee yliopistoja opettajankouluttajina, oppikirjakustantajia oppisisältöjen osalta, kuntia ja oppilaitoksia kouluopetuksen vastuutahoina. Laajemmin asia koskee koko terveydenhoitojärjestelmää, lääkärikuntaa ja mielenterveyden ammattilaisia. Toivoisin edellä mainituilta toimijoilta tahtoa ja kiinnostusta käsitellä sairausleimaamiseen liittyvää menneisyyttään ja etenkin poistaa niitä leimaamisajattelun aiheuttamia ongelmia, jotka edelleen vallitsevat Suomessa.

Koulussa pärjäämisen kannalta olisi erityisen merkityksellistä, että jokainen lapsi ja nuori voisi opiskella turvallisesti riippumatta sukupuolikokemuksesta, sukupuolen ilmaisusta, kehon sukupuolitetuista piirteistä tai seksuaalisuudesta. Tätä auttaisi se, että nuoren oma kokemus hyväksyttäisiin ja tunnistettaisiin kouluyhteisössä. Sukupuolen ja seksuaalisuuden määrittelyvaltaa pitäisi siirtää pois terveydenhoitojärjestelmältä ihmisille itselleen. Translainsäädännön muuttaminen niin, että se huomioisi nuoret, ihmisoikeudet ja itsemääräämisoikeuden, auttaisi tässä. Tätä tavoitetta edistäisi myös sukupuoli-identiteetin tai seksuaalisen suuntautumisen muuttamiseen tähtäävien ”hoitojen” ja intersukupuolisille lapsille ja nuorille tehtävien sukupuolinormatiivisuutta korostavien tarpeettomien toimien kieltäminen. Loputkin transdiagnoosit on siirrettävä asianmukaisesti pois häiriöluokitteluista. Myös itseä häiritsevän seksuaalisen suuntautumisen

ymmärtämisessä keskeistä olisi korostaa sitä, että jos oma tai toisen homo-, bi- tai panseksuaalisuus häiritsee, se johtuu kulttuurin ja yhteiskunnan vääristyneistä normatiivisista odotuksista, joita lääketiede häiriöluokitteluineen on ollut vahvistamassa.

Kirjallisuus

Alanko, Katarina. 2013. *Hur mår HBTIQ-unga i Finland?* Helsinki: Nuorisotutkimusverkosto & Seta. http://www.nuorisotutkimusseura.fi/images/julkaisuja/hbtiq_unga.pdf (Viitattu 18.11.2021)

Francis, Dennis, Jón I. Kjaran ja Jukka Lehtonen toim. 2020. *Queer Social Movements and Outreach Work in Schools: A Global Perspective.* Lontoo: Palgrave Macmillan.

Heikkinen, Teppo. 1991. Homoseksuaalisuus oppikirjoissa. *Nuorisotutkimus* 9:2, 27–32.

Heikkinen, Teppo ja Olli Stålström. 1991. Homoseksuaalisuutta normittava opetus tukee syrjintää. *Psykologia* 26:6, 478–485.

Heikkinen, Teppo. 2011. *Peruskoulun terveystiedon seksuaalisuus seksuaalisen moninaisuuden näkökulmasta.* Helsinki: Metropolia.

Holopainen, Kristiina ja Aune Sastamala. 1990. *Uuden lukion terveystieto*. Helsinki: WSOY.

Huotari, Kari ja Jukka Lehtonen. 2007. *Rakkauden rajoilla. Miesten välinen seksi ja hiv Suomessa.* Helsinki: Suomen Aids-tukikeskus.

Jääskeläinen, Leena ja Pirkko-Liisa Koskinen. 1980. *Terveystieto.* Vaasa: Kirjayhtymä.

Komulainen, Jorma, Lehtonen, Jari ja Mäkelä, Matti. 2012. *Psykiatrian luokituskäsikirja: Suomalainen tautiluokitus ICD-10:n psykiatriaan liittyvät koodit.* Helsinki: Terveyden ja hyvinvoinnin laitos. https://www.julkari.fi/bitstream/handle/10024/90815/URN_ISBN_978-952-245-549-9.pdf?sequence=1&isAllowed=y (Viitattu 18.11.2021)

Korhonen, Juho, Tuula Eloranta ja Esa Santala. 1987. *Lukion terveystieto.* Helsinki: Otava.

Korhonen, Juho, Pekka Salmimies ja Esa Santala. 1978. *Terveystiedon perusteet.* Jyväskylä: Gummerus.

Lappalainen, Antti ja Veli Nurmi. 1977. *Kansalaistaito 7–8.* Helsinki: WSOY.

Lehtonen, Jukka. 1995. *Seksuaalivähemmistöt koulussa*. Helsinki: Seta ry.

Lehtonen, Jukka. 2003. *Seksuaalisuus ja sukupuoli koulussa. Näkökulmana heteronormatiivisuus ja ei-heteroseksuaalisten nuorten kertomukset.* Helsinki: Yliopistopaino & Nuorisotutkimusverkosto. https://helda.helsinki.fi/bitstream/handle/10138/23431/seksuaal.pdf?sequen (Viitattu 18.11.2021)

Lehtonen, Jukka. 2004. Näkymättömät nuorten mallit – seksuaalivähemmistöön kuuluvat opettajat. Teoksessa Lehtonen, Jukka ja Mustola, Kati toim. *”Eihän heterotkaan kerro...”. Seksuaalisuuden ja sukupuolen rajankäyntiä työelämässä*, 223–238. Helsinki: Työministeriö. http://www.rakennerahastot.fi/vanhat_sivut/rakennerahastot/tiedostot/esr_julkaisut_2000_2006/tutkimukset_ja_selvitykset/03_02-04_eihan_heterokaan_kerro_seksuaalisuuden_ja_sukupuolen_rajakayntia_tyoelamassa_fi.pdf (Viitattu 18.11.2021)

Lehtonen, Jukka. 2012. Opettajien käsitykset seksuaalisuuden kirjosta. *Nuorisotutkimus* 30:2, 19–30. https://elektra.helsinki.fi/oa/0780-0886/2012/2/opettaji.pdf (Viitattu 18.11.2021)

Lehtonen, Jukka. 2016. Sukupuolen ja seksuaalisuuden moninaisuus osana laaja-alaista seksuaalikasvatusta ja heteronormatiivisuuden purkamista. Teoksessa Bildjuschkin, Katriina toim. *Seksuaalikasvatuksen tueksi*, 104–115. Helsinki: THL. https://www.julkari.fi/bitstream/handle/10024/129742/TYÖ2016_35_web_korjattu.pdf?sequence=5 (18.11.2021)

Lehtonen, Jukka. 2017. Troubling normativities? Constructing sexual and gender diversity in the educational work of Finnish LGBTI human rights association Seta. Teoksessa Vaahtera, Touko, Niemi, Anna-Maija, Lappalainen, Sirpa ja Beach, Dennis toim. *Troubling educational cultures in the Nordic countries*, 117–139. London: The Tufnell Press.

Lehtonen, Jukka. 2020. Yhdenvertainen virus? HLBTI-ihmiset koronakriisissä. *Politiikasta.fi*. https://politiikasta.fi/yhdenvertainen-virus-hlbti-ihmiset-koronakriisissa/ (Viitattu 1.9.2021)

Lehtonen, Jukka. 2021. *Pääkaupunkiseudun sateenkaariväki koronakriisissä.* Helsinki: Kvartti. https://www.kvartti.fi/fi/artikkelit/paakaupunkiseudun-sateenkaarivaki-koronakriisissa (Viitattu 1.9.2021)

Lehtonen, Jukka toim. 2000. *Yhtä tavallisia kuin muut - lukiolaisten käsityksiä seksuaalivähemmistöistä*. Helsinki: Seta ry.

Leino, Heidi. 2020. Homoja, lesbojaja joitain poikkeavia – seksuaalivähemmistöjen määrittely ylioppilaisaineissa. Teoksessa Lehtonen, Jukka toim. *Yhtä tavallisia kuin muut – lukiolaisten käsityksiä seksuaalivähemmistöistä*, 8–27. Helsinki: Seta ry.

Nummelin, Raija. 1995. *Seksuaalisuus nuoruusiän seksuaalikasvatuksessa.* Kasvatustieteen laitos. Helsingin yliopisto.